

A különleges szerepű előhangzókról*

1. B e v e z e t é s . – Írásomban a toldalékalternációkból származó párhuzamos alak- és jelentésmegoszlások közül azokat tekintem át példákkal illusztrálva, amelyekben a szóalakhasadást a többalakú toldalék kezdő magánhangzójának megléte vagy hiánya, illetve annak eltérő minősége eredményezi, majd kísérletet teszek arra, hogy ennek a különleges szerepű (jelentésváltozást kísérő) előhangzófajtának a grammatikai státuszát meghatározzam.

„A névszók toldalékolásában szerepet játszó, a toldalékok előtt álló rövid magánhangzó-fonémák eredetileg a szótőhöz tartoztak: valószínűleg eredetileg a gyökszók és törzsökszók véghangzói voltak” (RIEDL 1864: 66, idézi TOMPA 1954: 534–5). Ezek a tövégi rövid magánhangzók később, a korai ómagyar korban a toldaléktalan szavak végén eltűntek, a hosszúak pedig megrövidültek, de sok régi toldalékos alak megőrizte őket, illetve ezek analógiájára újabbak is keletkeztek.

A szóelemek leíró alapon történő rendszerezésében és elhatárolásában éppen ez a rövid magánhangzófonéma adott a legtöbb vitára alkalmat, ugyanis a szótő és a toldalék kapcsolódásának az értelmezése szoros összefüggésben van a szótő és a toldalék elhatárolásának kérdésével. A szóalakok morfológiai tagolásának módszereit illetően (disztribúció, jelentés, nyelvtudat) meglehetősen nagy tarkaságot találunk a nyelvészeti szakirodalomban: a kötőhangzó hovatarozásáról már az 1880-as évek elején vita indult a Magyar Nyelvőr hasábjain (I. FÜHRER 1881; SIMONYI 1881). A kérdés megítélésével kapcsolatban különösen tanulságos a hazai nyelvtörténeti kutatás egyik legkiemelkedőbb képviselőjének, SIMONYI-nak az esete: a „Magyar Tanügy” című folyóiratban 1876-ban megjelent cikksorozatában – nyelvtörténeti érvekkel bizonyítva – kidolgozta a „teljes” és a „nem teljes” (csonka) tövek rendszerét; iskolai nyelvtanaiban (1882-től) azonban már nem ragaszkodott me-reven a szótövek történeti osztályozásához (már nem tövégi magánhangzóról, hanem kötőhangzóról beszél, annak ellenére, hogy történeti szempontból mindig is meg volt győződve az ún. „teljesebb tö” szemlélet helyességéről), ugyanis belátta, hogy a beszélők nyelvi tudatától idegennek tűnő történeti szemléletet, azaz „A nyelvellemeknek eredeti értékét, melyet nyelvtörténeti ku-

* Köszönöm a lektor gondos munkáját, értékes megjegyzéseit és kiegészítéseit, amelyek felhívták a figyelmemet néhány fontos körülményre. Siptár Péter kiigazításait is köszönöm.

tatásaink a nyelvnek régebbi korszakokra nézve megállapítanak, nem szabadd az újabbkori nyelvelemzésére egyszerűen átvinni” (SIMONYI 1881: 370). A későbbiekben is azt tapasztaljuk, hogy koronként is, szerzőnként is eltérő módon nyilatkoztak arról, hogy bizonyos fonémasorokból melyik rész tartozik a tőhöz, melyik a toldalékhoz, illetve mi a morfématikai státusza a toldalék előtt feltűnő rövid magánhangzónak (vö. LOSONCZI 1921; GOMBOCZ 1927; MÉSZÖLY 1928; BÁRCZI 1956; ANTAL 1960; BERRÁR 1960; TOMPA 1957). E rövid magánhangzó „morfológiai helyének meghatározása kulcskérdése a magyar alaktannak” (ANTAL 1959: 353), hiszen szóalakon belüli elhatárolásától függ, hogy tőváltozatokról vagy toldalékváltozatokról kell-e beszélnünk, illetve önálló kötőhangzó meglétével kell-e számolnunk. A különféle szemléletmódok képviselői a) tővéghangzónak, b) a toldalék előhangzójának vagy c) segéd- vagy kötőhangzónak tekintik és nevezik e problematikus hangot.

TOMPA abból indul ki, hogy a mai beszélő számára a legtermészetesebb morfématagolásnak a szótári tő és a hozzá kapcsolódó toldalék elkülönítése tűnik. Erre a köztudatban élő természetes tagolásra, a „társadalmi beidegződéssé lett szemlélet”-re hivatkozva írja: „hiszem, hogy a *ház-ak* tagolásra a mai nyelvi rendszerben már valamivel több okunk-jogunk van [...] a leíró nyelvtan kutatója is legfontosabb tőváltozatnak veheti a »zérus-toldalék« meg sok-sok más toldalékunk előttit: *ház-*, *ház-ikó*, *ház-é*, *ház-ban*, *ház-nak* stb. [...] Ez a tőalak a gyakorlatban persze egybeesik a szónak előbb említett, tudatunkban is uralkodó »szótári« változatával, mely egyúttal a hangsor jelölte fogalmi jelentést is legtipikusabban fejezi ki: a ’ház’ stb. [...] a *háza*-egység sem alakjában, sem jelentésében nem volna ilyen mindnyájunk számára evidens szórész” (TOMPA 1960: 49). A tő és a toldalék elhatárolásának ebből a felfogásából az következik, hogy tőnek, illetve toldaléknak csak az állandóságot mutató (invariáns) hangtestek számítanak. Mivel a szótó és a toldalék között található magánhangzó sem a tőhöz nem tartozik, és nem is önálló morféma, ezért TOMPA a toldalékmorféma részeként értelmezi (vö. MMNyR. 296).

BERRÁR szerint – mivel a nyelvtudat nem ad világos, egyértelmű alapot a morfémahatárok kijelölésére – a nyelvész szabadsággal rendelkezik: választhat a rendelkezésére álló lehetőségek között. A morfémahatárok változásából kiindulva (pl. a *házul* tagozódása régen *házul* volt, ma *ház-ul*) kétségbevonja a morfémahatárok élességét és állandóságát: „Ha vannak is határok, ezek nem öröktől fogva valók és nem örökre szólóak; változhatnak, mint minden más nyelvi jelenség” (BERRÁR 1960: 45), hiszen a nyelv törvényszerűségei fejlődő tendenciákat tükröznek (vö. uo. 43–6, 466).

Úgy tűnik, a morfémahatárok elhelyezésének kérdésében a strukturalizmus ANTAL által is javasolt módszere (disztribúció) diadalmaskodott, s a nyomában kialakított definíció terjedt el általánosan, nevezetesen: 1. A kötőhangzó nem lehet a tő része, mert kötőhang nemcsak tő és rag, hanem például jel és rag között is előfordulhat (pl. *ház-ak-at*, *kez-ek-et*), illetve tő és kötőhangzó sohasem jelenik meg együtt anélkül, hogy a kötőhangzó után nem szerepelne még valami (**háza-*, **házaka-*, **keze-* **kezeke-*); 2. a kötőhangzó nem önálló morféma, mert nincs jelentése, és 3. a kötőhangzó a mögöttes ragmorféma része: „ennek megfelelően nyelvünkben [...] egyalakú töről és alternálódó ragokról beszélhetünk” (ANTAL 1959: 353).

2. Az előhangzó funkciói. – A) Az előhangzóknak általában morfe-
matikus és fonematikus szempontból van funkciójuk: egyrészt a toldalékvariánsok
létrehozatalában vesznek részt (jelváltozatokat különböztetnek meg), másrészt biz-
tosítják a szó hangtani egységét. A magyar szóépítés szabályai előírják, hogy egy
bizonyos fonológiai környezetben melyik morfémaaváltozatot kell használnunk. A meg-
határozott alakú morfémaaváltozatok használatát ilyenkor nem pusztán fonológiai,
hanem úgynevezett morfofonológiai törvények szabályozzák, például az invariáns -
T (tárgyrag) variánsai (allomorfiái) a fonológiai környezettől függően a követ-
kezők lehetnek: -t (*almá-t*), -at (*ház-at*), -ot (*domb-ot*), -et (*kép-et*), -ét (*gyerék-ét*),
-öt (*gyümölcs-öt*).

Ezeknek a szótő és a toldalék között található, egyetlen magánhangzó-fonémá-
ból álló kötött elemeknek a hangszínét, nyíltságuk fokát mindig a tő határozza meg.
Főnevek esetében a toldalékok rendszerint középső nyelvállású *o*, zárt *ë* és *ö* elő-
hangzóval kapcsolódnak a tőhöz, pl. *asztal-ok*, *szék-ék*, *gyümölcs-ök*, de vannak
olyan tövek is, amelyekhez alsó nyelvállású *a*, *e* hangokkal kapcsolódnak, pl. *ház-
ak*, *fil-ek*. Az előhangzó nyíltságának „szabályozása” a főnevek esetében az egyes
szótövek egyedi tulajdonsága, amely hangtani felépítésük alapján nem jósolható
meg (jóllehet néhány szabályszerűsége felfigyelhetünk, pl. a tőbelseji időtartamot
váltakoztató, illetve a *v*-s változatú névszótövekhez mindig alsó nyelvállású elő-
hangzóval kapcsolódnak a toldalékok, pl. *tel-ek*, *nyar-ak*, *tűz-ek*, *hid-ak*, *madar-ak*,
vereb-ek, illetve *lov-ak*, *műv-ek*, *szav-ak*, *falv-ak*). A melléknévek szinte mindegyi-
ke alsó nyelvállású előhangzót vonz (kivételek pl. *nagy-ot*, a *kék* melléknév esetében a
nyelvjárások mindkét kapcsolódásra szolgáltatnak adatokat: *kék-ës* ~ *kék-es*, vö.
ÉrtSz. 3: 307), míg az ige-töveknél fordított a helyzet: a toldalékok általában középső
nyelvállású előhangzóval kapcsolódnak hozzájuk, pl. *kér-ék*, *vár-ok*. Ez utóbbi két
esetben tehát a szófaj alapján többé-kevésbé megjósolható tulajdonságról van szó.
Vannak továbbá toldalékok, amelyek olyan relatív töveket hoznak létre, melyek al-
só nyelvállású előhangzós toldalékalternánsokat vonzanak; ilyen a többes szám *-k*
jele, a birtokos személyjelek, a középfok *-bb*-je, a múlt idő jele, a felszólító *-j*, az *-i*
melléknévképző, pl. *gázok-at*, *botom-at*, *gyorsabb-an*, *írt-am*, *tartott-ad*, *várj-am*, *ud-
vari-as* (vö. SIPTÁR 1999: 321–4; REBRUS 2000: 923–5; KIEFER–LADÁNYI 2000:
173). A fentiekből úgy tűnik, hogy lényeges különbség van az abszolút és a relatív
tövek között. A jelek által létrehozott relatív tövek után következő toldalékok elő-
hangzója sokkal inkább megjósolható, mint az abszolút tövek utáni pozíciók.

B) Az előhangzók funkciója lehet az ejtéskönnyítés is (az ún. fonotaktikai
jólformáltság, vö. NÁDASDY–SIPTÁR 1994: 154), pl. *házak* és nem **házk*, tehát le-
hetővé teszik a toldalékmorféma kapcsolódását a tőmorféma-hoz. Előfordul, hogy a
magánhangzóra végződő tövek után is egy-egy toldalék előhangzós allomorfiát ta-
láljuk, pl. *női-es*, *udvari-as*. Az egymást követő két magánhangzó (*-i* + *-a*, *-i* + *-e*) ki-
ejtése nem jelent nehézséget, annál is kevésbé, mert közöttük gyenge hiátustöltő *j*
van (vö. pl. *fi^ja*, *dali^ja*, *ki^jes*). KIEFER szerint ezekben az esetekben a „szabálytalanul”
használt allomorfiák éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy a képzés alapjául
szolgáló szó nem tőszó, hanem derivátum. Az előhangzóval kapcsolódó toldalékok
jelenlétükkel testesebbé teszik, illetve – a toldalékok kiemelkedése ellen ható magyar
hangsúlytörvény ellenében – kiemelik a szóalakok toldalékmorfémáit (vö. KIEFER

2001: 196). Az a sajátosság, hogy az előhangzó akkor is megjelenik a toldalék előtt, ha a szó magánhangzóra végződik, nemcsak az *-i* képzős melléknevek tulajdonsága: a folyamatos melléknévi igenevek, valamint az *-(j)Ű* végű melléknevek többes száma és határozói alakja is lehet előhangzós, pl. *kitűnő + ek* (de *a szorgalmukkal kitűnők*), *kitűnő + en*; *rosszkedvű + ek*, *rosszkedvű + en* (vö. **3. A–B**). Van persze szabad alternáció is, pl. (a kettőshangzók) *nyitódók ~ nyitódóak*.

C) A magyar nyelv történetét tanulmányozva olyan toldalékpárokra is bukkanhatunk, amelyek morfémavariánsokból hasadtak szét önálló jelentésű morfémmákká: az *-n/-on/-ën/-ön* (superessivusi) és az *-an/-en* (modalisi-essivusi) morfémaváltozatok szembenállásában az előhangzó jelmegkülönböztető funkciójával kell számolnunk (l. részletesebben a **3. A**) pontot).

D) Van a többalakú toldalékoknak egy olyan csoportjuk, amelyben a toldalékvariánsok a szervesen hozzájuk tartozó előhangzók meglétében vagy hiányában (pl. *önzők ~ önzőek*, *gonoszt ~ gonosztat*, *támadón ~ támadóan*), illetőleg azok minőségében (pl. *gyorson ~ gyorsan*, *iskolások ~ iskolások*) térnek el egymástól. Ilyenkor „az előhangzó minőségét, illetőleg jelenlétét és hiányát nem csupán a tő fonológiai összetétele, hanem a szófajisága is szabályozza. [...] Ez a szabályozottság már valóban nem egyszerűen fonológiai vagy morfológiai, hanem inkább szófaji-morfológiai, tehát grammatikai jellegű” (LENGYEL 1995: 316), azaz funkciós alternáció. Ezekben az esetekben, úgy tűnik, mintha az alakhasadással párhuzamosan bekövetkező jelentésváltozást maga az előhangzó idézné elő, mintha az „döntené el” a szóalak szófaji és szintaktikai értékét. Amennyiben ez igaz lenne, akkor az előhangzókat a jelentésváltozást tipikusan előidéző toldalékmorfémák, a képzők közé kellene sorolnunk. Ez azonban ellentmondana az előhangzókkal kapcsolatos antali definíciónak: „a kötőhangzó nem önálló morféma, mert nincs jelentése” (vö. **1.**).

3. A szóalakhasadást a többalakú toldalék kezdő magánhangzójának megléte vagy hiánya, illetve eltérő minősége eredményezi.

A) *-(V)n*. – Az *-(V)n* határozórag előhangzójának nyíltsági foka (nyelvállása) jelmegkülönböztető értékkel rendelkezik. A középső nyelvállású magánhangzós alternánsok *(-on/-ën/-ön)* főnévi, az alsó nyelvállású alternánsok (az *-an/-en*) pedig melléknévi töre utalnak, s különböző szintaktikai funkciót töltenek be a mondatban: az *-on/-ën/-ön* a superessivusi, az *-an/-en* pedig a modalisi-essivusi határozó ragja, vö. *gyorson* (hol?) ~ *gyorsan* (hogyan?), *felelősön ~ felelősen*, *vörösön ~ vörösen*, *hatalmason ~ hatalmasan*. Megjegyzem, néhány – többnyire mély hangrendű – melléknév *-on* alakban veszi fel a mód- és állapothatározó ragját is, pl. *fiatalon* (**fiatalan*), *gazdagon*, *kopaszon*, *szabadon*, *vakon*, *vastagon*. Ide tartozik a *nagyon* is (de ezt már lexikalizálódott jelentésű mértékhatározószóként tartjuk számon). Ezekben az esetekben homonim alakok jönnek létre, amelyek (essivusi-modalisi vagy superessivusi) jelentését csak a mondatban betöltött szerepük ismeretében tudjuk meghatározni. Altalában homonimáknak tekinthetők a magánhangzóra végződő melléknevek is, amelyekhez mind az essivusi-modalisi, mind a superessivusi rag előhangzó nélküli alakváltozatban *(-n)* kapcsolódik, pl. *aprón*, *barnán*, *csúnyán*, *görbén*.

Az *-Ó* képzős melléknévi igenevek a magánhangzós *-An* formát veszik fel modalisi-essivusi jelentésben, jóllehet így magánhangzókapcsolat áll elő a morfémmák

határán, pl. *aggódó-an*, *csábító-an*, *kitűnő-en*. A jelenség oka nyilvánvalóan a *hol?* kérdésre felelő superessivusi alaktól való megkülönböztetés szándéka: ez a todalék ugyanis előhangzó nélküli változatban kapcsolódik ezekhez a szavakhoz, pl. *aggódón*, *csábítón*, *kitűnően*.

A legtöbb *-(j)Ú* képzős melléknév is – szintaktikai szereptől függően – kétféle változatban veszi fel az *-N* morfémát, pl. *szomorú(n)* (superessivus) ~ *szomorúan* (modalis), *gömbölyű(n)* (superessivus) ~ *gömbölyűen* (modalis), *jókedvű(n)* (superessivus) ~ *jókedvűen* (modalis), *rosszmájú(n)* (superessivus) ~ *rosszmájúan* (modalis). Kivételt jelent a *sűrű* (mindkét funkcióban csak *-n* ragot kap), illetve a *keserű* kétféle alakjának másféle jelentésmegkülönböztető szerep jut, vö. *keserű(n)* (‘cukor nélkül; modalis’) *kérem a kávét* és *keserűen* (‘elkeseredett állapotban; essivus’) *vette tudomásul a szomorú hírt*.

B) *-(V)k*. – Ugyancsak szófaji különbséghez vezet a *-(V)k* többesjel alakhasadása. A magánhangzóra végződő névszók körében, elsősorban az *-Ó* képzős melléknévi igenevek, a *-(j)Ú* végű melléknévek és az *-i* képzős melléknévek, a mássalhangzóra végződő névszók között pedig az *-s* képzős derivátumok azok, amelyek után a *-(V)k* többesjel előhangzóval vagy előhangzó nélkül is járulhat.

1. Szembetűnő, hogy az *-Ó* képzős szavak többes számú alakjai előhangzó szempontjából nem viselkednek egyformán: a már főnévvé vált vagy alkalmilag főnévként használatos igenevek sohasem vesznek fel előhangzót többes számban, pl. *írók*, *költők*, *úszók*, *kitartók*; „Szeretem az *elutazókat*, *Sírókat* és *fölbredőket*” (Ady: A Halál rokona). A létige igeneve, a *-hAtÓ* és az *-AndÓ* képzős igenevek, valamint a még teljesen igenévi értelmű igenevek esetében inkább a rövidebb többes számot használjuk, pl. *(tanulni)valók*, *megfoghatók*, *állítandók*, de a melléknévvé vált vagy melléknévi használatú igenevek többes száma általában előhangzós formát mutat, pl. *bántóak*, *eltérőek*, *meglepőek*, *kitartóak*. A todalékalternánsok ezekben az esetekben tehát szófaji különbséget jeleznek. A rövidebb alakok mindig a főnevesült formákhoz kapcsolódnak (pl. *A szénsavas üdítőket szeretem*), a melléknévi szófajúakon pedig inkább az előhangzós változatok használatosak (pl. *Milyen kellemesek, üdítőek ezek a színek!*). A következő alakpárokban is szófaji különbséget jeleznek az előhangzós vagy az előhangzó nélküli todalékalternánsok: *kitűnők* (főnév) ~ *kitűnőek* (melléknév), *hasonlók* ~ *hasonlóak*, *különbözők* ~ *különbözőek*, *csábítók* ~ *csábítóak*, *bántók* ~ *bántóak*, *önzők* ~ *önzőek* stb.

2. A kései ómagyar kor nyelvemlékeinek tanúsága szerint az *-(j)Ú* képzős melléknévek többes száma még háromféle volt: a *-k* többes jel közvetlenül (BécsiK. 25: „*Egèlmeioc legetec*”), előhangzóval (JókK. 121: „*týzta zemeweknek lenny*”) vagy *v* hiátustöltővel és előhangzóval (BécsiK. 104: „*nag allatouac voltanac*”) is kapcsolódhatott a képzőhöz (vö. KOROMPAY 1992: 321). A mai magyar nyelvben csak néhány olyan *-(j)Ú* képzős melléknévről tudunk, amely kétféle változatban is felveheti a többes szám jelét (előhangzó nélkül és előhangzóval, pl. *(gyomor)keserűk* (főnév) ~ *keserűek* (melléknév), *savanyúk* ~ *savanyúak*). Az első esetben főnévi tőhöz, a másodikban melléknévi tőhöz járul az általános többesjel. „Talán az egyetlen ellenkező irányú változás az *ifjú* melléknévi és főnévi értékű alakjainak szétválásánál történt, de ez a többalakú töre vezethető vissza. Itt a főnév *ifj-ak*, a melléknév lett *ifjú-k*, s csak néha *ifjúak*” (M. KORCHMÁROS 2006: 97).

3. A szófajváltó -i képző után gyakrabban fordul elő előhangzós többes szám, pl. *maiak*, de néhány kettős szófajú alak (pl. *gyulai*, *debreceni*, *párizsi*) többes száma lehet előhangzós és előhangzó nélküli is. A -k előhangzóval kapcsolódik, ha az illető városban élő vagy onnan származó embereket jelenti (*gyulaiak*, *debreceniek*, *párizsiak*), ellenben előhangzó nélküli, ha a városról elnevezett árut, pl. ételféleséget jelentik (*gyulaik* 'gyulai kolbászok', *debrecenik* 'debreceni kolbászok', *párizsik* 'párizsi felvágottak'). „A személyt jelentő típus csaknem minden helységnevből nyelvtani szabályszerűséggel alakul, a készítmények neve ellenben lexikailag kötött, nem megjósolható” (ELEKFI 1998: 307). Az előhangzós és a előhangzó nélküli forma a kettős szófajú *reggel* esetében is mutat ilyen különbséget. A főnévi jelentésű *reggeli* többes száma *reggelik*, de a 'reggel megjelenő (pl. újság)' jelentésű, melléknévi funkciójú *reggeli* többes száma: *reggeliek*, tehát a kettős szófajiságú szó aktuális szerepét maga a toldalék is jelzi.

4. A mássalhangzóra végződő névszók körében ez a kettősség leginkább az -s képzős derivátumok között figyelhető meg. Ezek a származékok általában melléknévi jelentésűek, de (alkalmilag) főnevesülhetnek. A főnevesülésnek különböző fokozatai vannak: kezdeti foknak tekinthető az olyan tapadásos használat, amelyben elmarad a jelzett szó. Ilyen esetben a névszó szótárilag ugyan már főnév, de még hordozza az alkalmiság jegyét, tudniillik még a melléknévragozásra jellemző nyílt előhangzó áll a toldalékok előtt, pl. *okosakat mond* 'okos dolgokat mond', a személyt jelentő főnév többes számát ellenben már zárt előhangzóval alkotjuk meg, pl. *Azt mondják az okosok*. Ez utóbbi szóalak a főnevesülés felsőbb fokozatának tekinthető, hiszen benne a melléknévi többesre jellemző nyílt előhangzó helyett a főnévi többes számra jellemző (zártabb) középső nyelvvállású előhangzó jelenik meg. A főnevesülésnek ezek a stációi nyelvtani szabályszerűséggel jelentkeznek igen sok kettős (melléknévi és főnévi) szófajú -s képzős származékszó paradigmájában, pl. *felelősek* (melléknév) ~ *felelősök* (főnév), *havasak* ~ *havasok*, *ismerősek* ~ *ismerősök*, *kalaposak* ~ *kalaposok*, *vörösek* ~ *vörösök*, *örökősek* ~ *örökösök*, *gyorsak* ~ *gyorsok*, *hatalmasak* ~ *hatalmasok*, *bűnősek* ~ *bűnösök*, *gyilkosak* ~ *gyilkosok*, *nádasak* (mn: 'náddal fedettek') ~ *nádasok* (fn: 'náddal benőtt területek'), *közömbősek* ~ *közömbösök*, *másak* (mn: 'eltérő minőségűek') ~ *mások* (fn: 'egyéb személyek vagy dolgok'), *olaszosak* (mn: 'olaszokra emlékeztetők') ~ *olaszosok* (fn: 'olasz szakos diákok'), *ejtőernyősek* ~ *ejtőernyősök*, *talpasak* (mn: 'talppal ellátottak', pl. *talpas poharak*) ~ *talpasok* (fn: 'gyalogos katonák').

C) -(V)s. – Néhány derivátumban jelentéskülönbséget eredményez az -Vs denominális nomenképző alak- és funkcióhasadása is: a tőhöz rendesen középső nyelvvállású előhangzóval kapcsolódó formáns (-os/-és/-ös) alkalmanként alsó nyelvvállású előhangzóval is létrehoz derivátumokat, pl. (*mézes-*)*mázos* 'csábítóan, túlzottan kedveskedő' ~ *mázás* 'mázzal bevont (pl. kancsó)', *lábos* 'alacsony, kétfülű főzőedény' (fn) ~ *lábás* 'lábon, talpazaton álló', pl. *lábás óra*, *lábás ház* (mn); *horgos* (*kapocs*) 'amin horog, kampó van' ~ *horgas* (*orr*) 'görbült, hajlott', (*hóri-horgas* 'feltűnően magas, sovány'. A *lábos* ~ *lábás* esetében a szóalakhasadás szófaji elkülönülést is eredményez.

D) -(A)t(A)lan. – Előfordul, hogy a mássalhangzóra végződő alapszó többféle alakváltozatban veszi fel a fosztóképzőt. A párhuzamos alakok szemantikailag gya-

korta elkülönülnek, hiszen a kettős alakokat – ha megőrződnek egyáltalán – a nyelv általában nem hagyja funkciótlanul. Az effajta alakpárok használatának, használhatóságának a kérdését nem az egyéni nyelvérzék dönti el, hanem a többé-kevésbé egységes, a nyelv egészére kiterjedő nyelv szokás. Ilyen fosztóképzős szópárok bőven akadnak nyelvünkben, pl. *érzék-telen* ~ *érzék-etlen*, *esz-telen* ~ *esz-etlen*, *gond-talan* ~ *gond-atlan*, *íz-telen* ~ *íz-etlen*, *kedv-telen* ~ *kedv-etlen*, *névtelen* ~ *név-etlen*, *pár-talan* ~ *pár-atlan*, *szemtelen* ~ *szem-etlen*, *testtelen* ~ *test-etlen*, *vég-telen* ~ *vég-etlen*. Ezekben a párhuzamos származékokban a nyelv a legminimálisabb eszközzel, így a legnagyobb gazdaságossággal képes finom különbségtételekre, pusztán alakmódosítással fejez ki új értelmet, jelentésárnyalatot, illetve a meglevő kettősséget használja fel különbségtételre.

E) -(V)t. – Az -s képzős derivátumok körében csupán az előhangzós vagy anélküli tárgyrag ingadozása különbözteti meg a főnévi jelentést a melléknévitől, pl. *órást* 'órákkal foglalkozó mesterembert' ~ *órásat* 'órányit', *világost* 'sakkfigurát' ~ *világosat* 'nem sötétet', *vöröset* 'vöröskatonát' ~ *vöröset* 'vörös bort', *gonoszt* 'személyt vagy szellemet' ~ *gonosztat* 'gonosz dolgot', *nyilast* 'nyíllal harcolót' ~ *nyilasat* 'nyíllal díszítettet', *konyhást* 'konyhán dolgozó alkalmazottat' ~ *konyhásat*, pl. *a lakást*, *az egy szoba konyhásat*. A főnév és a melléknév ilyenforma megkülönböztetését mutatják a következő alakpárok is: *paprikást* ~ *paprikásat*, *fűszerest* ~ *fűszereset*.

Azonos szófajon belül csak néhány egytagú főnév esetében fedezhető fel jelentés szerinti megoszlás a tárgyrag előhangzós vagy előhangzó nélküli kapcsolásának függvényében, pl. *jelt ad* 'észlelhető jellel: cselekvéssel, mozdulattal, hanggal figyelmeztet valamire' ~ *jelet tesz valahová* 'maradandó ábrát', *helyt ad valaminek* 'érdemben foglalkozik vele' / *helytáll* 'derekasan küzd; megállja a helyét' ~ *helyt (át)ad valakinek* 'átenged, rendelkezésre bocsát', *párt választ* 'társat' ~ *(egy) párat kér* 'kettőt vagy néhányat'.

Olykor az egyalakú névszótövek közé tartozó köznevektől a velük egyező tulajdonneveket a toldalék előhangzó nélküli kapcsolódása különbözteti meg, pl. *aranyat* ~ *Aranyt*, *sósat* ~ *Sóst*, *vöröset* ~ *Vöröst*, *kékeset* ~ *Kékest*, *fehér várat* ~ *Fehérvárt*, *földvárat* ~ *Földvárt*. A köznévből vagy több köznévi elemből álló címekre is érvényes ez a szabály: *Olvassom a Sáraranyt*.

F) -(V)z. – A *habzik* ~ *habozik* igék a *hab* tö (gyakorító) -z ige képzős származékai. A két alak között jelentésmegoszlás ment végbe: míg az eredeti 'hullámszik' jelentésből kifejlődött *habozik* inkább átvitt értelemben használatos 'tétovázik' jelentésben, addig a *habzik* konkrét jelentéssel rendelkezik: 'habbá, habossá válik' (vö. TESz., EWÜng.). Amennyiben lektorom véleménye helyes, akkor a *habzik* és a *habozik* nem azonos töből vannak képezve, ugyanis szerinte az utóbbi a *habog*-gal rokon onomatopoeitikus származék. A *fogzik* ~ *fogaz* igék is ugyanannak a főnévi tönek (*fog*) a derivátumai. Az előhang meglétének, illetve hiányának függvényében jelentésük azonban teljességgel különbözik: a *fogaz* 'fogazattal ellát' jelentés elkülönül a 'a fogzás időszakában van, jön a foga' jelentéstől. Ugyanebbe a mintába tartozó további példák még: *virágzik* ~ *(fel)virágoz*, *visszhangzik* ~ *visszhangoz*, *nyálzik* ~ *nyálaz*, *sugárzik* ~ *sugároz* ~ *sugaraz*, *vérzik* ~ *(össze)vérez*, *porzik* ~ *(be)poroz*; -l képzővel: *porlik* ~ *porol*, *szaglik* ~ *szagol*.

G) $-(A)b(b)$. – A középfok $-(A)bb$ jele egyes régies vagy elemszilárdulásos alakokban lehet $-b$ is, pl. *idősb*, *nemesb*, *különb*, *öregb(ít)*. A $-b$ jel csak egyetlen szóban kapcsolódik a melléknévhez sajátos jelentésű változatban: *idősb*. A szabályos *idősebb* 'korosabb, öregebb' alak mellett a régies *idősb* alak jelentése: 'két azonos nevű ember közül a korosabb'.

H) $-(V)t(t)$. – A mai magyar nyelvben vannak igék, amelyek a múlt idő jelét kétféleképpen: előhangzóval vagy előhangzó nélkül veszik fel. Az alakváltozatok között két csoport különíthető el:

1. Vannak olyan alakváltozatok, amelyek jelentése között nincs különbség, a különböző alakváltozatok használata általában jobbára csak területi (nyelvjárási) elkülönülést jelez, pl. *állt* ~ *állott*, *eltört* ~ *eltörött*, *forrt* ~ *forrott*, *folyt* ~ *folyott*, *hullt* ~ *hullott*, *múlt* ~ *múltott*, *szólt* ~ *szólott*, *szállt* ~ *szállott*, *tojt* ~ *tojott*. Ezek az igék múlt időben elvileg mindkét alakban használhatók, de mégsem lehet a kettőt minden esetben tetszés szerint cserélni: „nevetségesen hatna, ha azt mondanánk, hogy [...] 1914-ben *kitörött* a világháború vagy hogy valakiben *felforrott* a méreg” (LŐRINCZE 1956: 184). Mindez a kérdés bonyolultságát jelzi.

2. Előfordul, hogy a múlt idő jelének alakváltozatai az egyes számú 3. személyű igealakokban jelentésbeli különbségekhez vezetnek, pl. *ragadt* (vhová, tárgy nélkül) ~ *ragadott* (botot, fegyvert), *tévedt* (vhová) ~ *tévedett* (a hellyel kapcsolatos állásfoglalása), *támadt* (nemcsak cselekvő, hanem 'váratlanul keletkezik, hirtelen kialakul, feltűnik' jelentésben mediális jelentésű ige is lehet, pl. *feltámadt a szél*, *jó ötlete támadt*) ~ *támadott* (cselekvő ige) (vö. ELEKFI 1998: 306).

Más esetekben a fő szófajisága szabályozza az előhangzó jelenlétét vagy hiányát: az előhang nélküli formák rendszerint múlt idejű igék, míg az előhanggal kapcsolódó $-tt$ formánsos alakulatok melléknévi igenevek (illetve melléknévvé vált igenevek), pl. *állt* ~ *állott*, *ért* ~ *érett*, *font* ~ *fonott*, *forrt* ~ *(ki)forrott*, *gyűrt* ~ *gyűrött*, *haladt* ~ *(előre-, meg-, túl)haladott*, *hullt* ~ *hullott*, *írt* ~ *írott*, *maradt* ~ *(el-, vissza)maradott*, *nyírt* ~ *nyírott*, *szállt* ~ *(meg)szállott*, *tört* ~ *törött*, *unt* ~ *unott*, *varrt* ~ *varrott*.

A felsorolt párokban szereplő előhangzós melléknévi igeneveknek, illetve melléknéveknek $-(V)tt$ általában léteznek előhang nélküli variánsaik is $-(t)$: *gyűrött* ~ *gyűrt*, *írott* ~ *(meg)írt*, *(el-, vissza)maradott* ~ *(meg)maradt*, *nyírott* ~ *nyírt*, *öröklött* ~ *örökölt*, *sodrott* ~ *sodort*, *törött* ~ *tört*, *unott* ~ *(meg)unt*, *varrott* ~ *(meg)varrt*. Ezek az alakváltozatok a következő viszonyban lehetnek:

a) Egymás szinonimái vagy kváziszinonimái, pl. *nyírott* ~ *nyírt* (pl. *csikó*) 'megnyírták a sörényt'; *törött* ~ *tört* (pl. *kő*, *sisak*, *pajzs*, *márvány*; *bor* 'fényét vesztett, zavaros bor'; *bors*, *paprika*; *szív*, *szem*, *hang*).

b) Szinonimáknak tekinthetők ugyan, de alkalmazásbeli különbség van közöttük: az előhangzós nélküli változatok rendszerint határozói bővítménnyel együtt fordulnak elő, pl. *gyűrött zsebkendő* ~ *a zsebébe gyűrt zsebkendő*; *írott levél* ~ *géppel írt levél*; *nyírott haj*, *szakáll* ~ *rövidre nyírt haj*, *szakáll*.

c) Egyikük valamely szakterület terminus technicusává vált jelentésspecializáció következtében, pl. *gyűrt hegység* 'a földkéreg gyűrődése révén keletkezett hegység' (földr.); *írott jog/alkotmány* (jogtud.); *törtszám* (mat.) 'két olyan szám hányadosa, amelyek közül az osztandó kisebb az osztónál'.

d) Egyikük régies használatú, pl. *írott kép/tojás* 'festett, rajzolt, rajzokkal díszített kép/tojás'.

e) Egyikük átvitt értelemben használatos, pl. *elmaradott ember/nép/országok* 'olyan személy vagy összesség, aki/amely szellemi téren nem tart lépést a haladásal, ismeretekben, tudásban stb. hátramaradt'; *gyűrótt arc* 'fáradtságtól, álmatlanságtól redős, megviselt'; *unott arc, lelkiállapot* 'unalomtól fásult', *tört szív/hang/szín* 'kimerültséget, összetörtséget tükröző szív/hang/szín'; *tört magyarság* 'hibás, nehézkes mondatfűzésű magyar nyelvhasználat'.

f) Előfordul, hogy az összetett szavak vagy jelzős szintagmák melléknévi igenévi előtagja jelentéstepadással önállósul, és alkalmilag (vagy végérvényesen) főnévvé válik; a főnevesülés általában a tövéghangzós igenevek körében figyelhető meg, pl. *halott* ~ (meg)halt, *megszállott* ~ megszállt, *szülött* ~ szült, *vádlott* ~ vádolt.

4. Ö s s z e g z é s . – A toldalékalternánsok használatában a morfofonológiai szabályozottság közismert, a grammatikai szabályozottságról azonban gyakran elfelejtkezünk, pedig a nyelvhasználók éppen a toldalékváltozatokból (a magán- és mássalhangzók időtartamából, minőségéből, meglétéből vagy hiányából stb.) fakadó szembeállíthatóságot ismerik fel, amikor „feltöltik” azt morfológiai, szintaktikai funkcióval. A funkció és az alak szerinti együttes differenciálódás ilyenkor a toldalékolt alakokban következik be, ily módon ezek a szavak csupán bizonyos toldalékolt formájukban állíthatók szembe egymással. Ilyen esetben egy-egy többjelentésű szónak az aktuális jelentése már fonológiai, morfológiai felépítettségénél fogva is elkülönül a szónak más jelentésétől vagy jelentéseitől. Ebből adódóan az előhangzó minőségét, jelenlétét vagy hiányát a tö fonológiai tulajdonságain túl annak szófajisága (főnév ~ melléknév) vagy a főnév típusa (tulajdonnév ~ köznév), mondatbeli funkciója (helyhatározó ~ mód- vagy állapothatározó) stb. is kijelölheti. Annak vagyunk tehát tanúi, hogy bizonyos esetekben az eltérő morfológiai, szintaktikai funkciókat a toldalékok hasadása következtében kialakult oppozíció tölti be. A polifunkcionális toldalékmorfémák megkülönböztetését a nyelv tehát egyszerűen és praktikusán oldja meg, szem előtt tartva a nyelvi takarékoság elvét is.

Ha a „tekinthető-e az előhangzó önálló morfémának?” kérdésre „igen”-t mondanánk, azt feltételeznénk, hogy a szófaji elkülönülést (pl. *okosok* ~ *okosak*, *ismerősök* ~ *ismerősek*, *gyorson* ~ *gyorsan*, *százon* ~ *százan*, *lábos* ~ *lábos*) éppen az előhangzó idézi elő, szerepe ily módon a jelentésváltozást tipikusan előidéző toldalékmorfémákhoz, a képzőkhöz hasonló. A fenti példákban én nem az előhangzónak tulajdonítok morfematikus szerepet, hanem inkább annak a hangszekvenciának, amelyhez tartozik: magának a toldaléknak. Ahogy más toldalékalternánsok is előidézhetnek párhuzamos alak- és jelentéshasadást (pl. *pattogat* ~ *pattogtat*, *játéka* ~ *játékja*, *hajol* ~ *hajlik*, *szeplőtlen* ~ *szeplőtelen*), ugyanígy az előhangzó meglétében vagy hiányában, illetve minőségében különböző alakváltozatok között is kialakulhat más-más jelentés, adott esetben szófaji elkülönülés is. TOMPÁnak a fenti kérdésre (lassan fél évszázaddal ezelőtt) megfogalmazott válaszát gondolom ma is érvényesnek: „A kötőhangzónak a kapcsoló, tehát elsősorban fonetikai-alaktani szerepéhez, funkciójához olykor bizonyos toldalék-megkülönböztető, illetőleg szófajmegkülönböztető szerep vagy inkább tendencia társul, de e z c s a k a z

e g é s z s z ó h a n g t e s t é b e n é r v é n y e s ü l [én ritkítottam, H. V. M.]: *iskolások* : *iskolásak*. Ezért a kötőhangzónak önmagában soha sincs olyan jelentése, mint amilyen a toldaléknak van. Ennek következtében a kötőhangzót nem tekinthetjük a *tő* és a toldalék mellett külön, harmadik szóelemfajtnak” (MMNyR. 303–4). ANTAL is ezt az álláspontot erősíti meg, amikor azt írja: „szófaj-megkülönböztető szerepe nem a kötőhangzónak, hanem a járuléknak van, például a *gyorsan* és *gyorson* esetben nem az *a* és *o*, hanem az *-an* és *-on* különböztet meg” (ANTAL 1960: 360).

Kulcsszók: *tő*változat, toldalékváltozat, előhangzó, *tővé*ghangzó, morfematikus tagolás, morfematikai státusz, toldalék-megkülönböztető szerep, szófaj-megkülönböztető szerep.

A hivatkozott irodalom

- ANTAL LÁSZLÓ 1959. Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról. Magyar Nyelv 351–7.
- ANTAL LÁSZLÓ 1960. Mitől függ, hogy hány morféma? Magyar Nyelv 358–60.
- BÁRCZI GÉZA 1956. Hozzászólás a leíró nyelvtan vitás kérdéseihez. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 9: 345–7.
- BERRÁR JOLÁN 1960. A morfémahatárok megállapításáról. I. Magyar Nyelv 465–7.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1998. Eltérő toldalékokban mutakozó jelentéskülönbségek (A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” gyűjtemény alapján). Magyar Nyelvőr 305–17.
- FÜHRER IGNÁC 1881. Segéd- vagy *tő*hangzó? Magyar Nyelvőr 310–2.
- GÁLFFY MÓZES 1963. Kötőhangzó vagy előhangzó? Magyar Nyelv 439–45.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1927. Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan. Magyar Nyelv 1–6.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: StrNyt. 3: 165–214.
- KIEFER FERENC 2001. The negative suffix in Hungarian. Sprachtheorie und germanistische Linguistik 11. Kossuth Egyetemi Könyvkiadó, Bp., 195–208.
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 2006. Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtani kézikönyv. Szegedi Tudományegyetem, Hungarológia Központ, Szeged.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszójelezés. In: TNyt. II/1: 321–54.
- LENGYEL KLÁRA 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. Magyar Nyelvőr 310–33.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1921. *Tővé*ghangzóink történetéhez. Magyar Nyelv 34–9.
- LŐRINCZE LAJOS 1956. Össze ne tévessze! In: LŐRINCZE LAJOS szerk., Nyelvművelő. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 181–6.
- MÉSZÖLY GEDEON 1928. Falu és társai meg a latotuot. Magyar Nyelv 28–38.
- NÁDASDY ÁDÁM – SIPTÁR PÉTER 1994. A magánhangzók. In: StrNyt. 2: 42–182.
- REBRUS PÉTER 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: StrNyt. 3: 763–947.
- SIMONYI ZSIGMOND 1876. Adalékok a Magyar nyelvtanítás újjáalakításához. Magyar Tanügy 5: 90–6.
- SIMONYI ZSIGMOND 1881. Segéd- vagy *tő*hangzó? Magyar Nyelvőr 366–76.
- SIPTÁR PÉTER 1998. Hangtan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER szerk., Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Bp., 293–90.

TOMPA JÓZSEF 1954. *Simonyi mint tankönyvíró. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 5: 521–40.

TOMPA JÓZSEF 1957. *A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. Nyelvtudományi Értekezések* 14. Akadémiai Kiadó, Bp.

TOMPA JÓZSEF 1960. *A magyar főnév birtokos ragozásáról. Magyar Nyelv* 48–51, 467–8.

Suffix-initial vowels in special roles

In the synchronic segmentation and classification of parts of words, it is the short vowel phoneme known as suffix-initial vowel (or linking vowel) that has given rise to the most heated debates. This is because the interpretation of the connection between stem and suffix bears closely upon the issue of the delimitation of stem and suffix. The author introduces the functions of suffix-initial vowels in nominal inflection, and discusses and exemplifies parallel distributions of forms and meanings in suffix alternations where semantic fission is due to the presence vs. absence, or height differences, of initial vowels in alternating suffixes. Finally, she makes an attempt at determining the grammatical status of this special type of suffix-initial vowel involved in semantic change.

Keywords: stem alternant, suffix alternant, suffix-initial vowel, stem-final vowel, morphological segmentation, morpheme status, suffix discrimination, role in part-of-speech discrimination.

H. VARGA MÁRTA